

**Розвиток спеціальної школи в Україні як вияв зовнішньої диференціації середньої освіти:
науково-методичний супровід у 1944-1948 рр.**

У контексті індивідуалізації навчально-виховного процесу вперше на основі архівних джерел розкрито внесок у 1944-1948 рр. Науково-дослідного інституту дефектології Міністерства освіти УРСР у розбудову шкіл для дітей з особливими потребами. Висвітлено тематику і наукову продукцію співробітників (методичні рекомендації, навчальні програми, підручники), їхній вплив на поглиблення диференційованого підходу до діагностування і освіти дітей з вадами психофізичного розвитку. З урахуванням політико-ідеологічних особливостей історичного часу розглянуто позитивні ознаки діяльності установи (вивчення роботи спеціальних шкіл і методична допомога їх учителям) й недоліки (відсутність експериментально-наукових досліджень). Використання невідомих раніше фактів дало змогу увести у науковий обіг уточнені відомості про функціонування Інституту.

Ключові слова: діти з психофізичними вадами, дитяча дефективність, індивідуальний підхід, диференціація спеціальних шкіл, допоміжні школи, логопедична допомога

Постановка проблеми у загальному вигляді... У попередніх дослідженнях нами було з'ясовано [10–15], що на рівні державних законів, насамперед Кодексу законів про народну освіту, з 1922 р. в радянській Україні все дитяче населення офіційно диференціювали на три групи – «нормальне дитинство», «дефективні діти» та «неповнолітні правопорушники і безпритульні» (або морально дефективні діти) [17]. Відповідно до цієї початкової диференціації й розгорталася організація шкільного освітнього процесу на радянському ґрунті, яка ґрунтувалася на положеннях про систему соціального виховання і планах «для кожного типу дитячих закладів залежно від характеру різних груп, на які поділено все дитяче населення» [17, с.24]. У результаті студій встановлено, що започаткована державою робота з вивчення й первинної (зовнішньої) диференціації дітей з вадами психофізичного розвитку досить ефективно здійснювалася чотирма регіональними лікарсько-педагогічними кабінетами (у Харкові, Києві, Одесі й Дніпропетровську), організованими протягом 1922-1923 рр., а відповідна науково-експериментальна робота проводилася в Українському державному психоневрологічному інституті (з 1932 р. – Українська психоневрологічна академія (УПА) у Харкові [25]), в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (до 1936р. УНДІП діяв у Харкові, далі – у Києві), у Всеукраїнському державному інституті охорони здоров'я (був заснований у Києві у 1924 р. і «як установа попередників не знав» [1, с.141], спочатку називався «Санітарно-педологічний інститут», потім «Інститут гігієни виховання», але відповідно до фактичного напрямку і змісту роботи у 1929 р. його перейменували на «Інститут охорони здоров'я дітей і підлітків» (ІОЗДП).

Проте у 30-х роках масштабні дослідження дітей, які не підпадали під визначення «нормальні діти», поступово були згорнуті, особливо ті студії, що здійснювалися з позицій педології і рефлексології. Останні зазнали нищівної критики і наукові пошуки у їх царині заборонили, а переважну більшість згаданих психолого-педагогічних установ або закрили (лікарсько-педагогічні кабінети, ІОЗДП), або реорганізували (УНДІП). Було зруйновано такі потужні осередки психолого-педологічних досліджень, відомі як Харківська педагогічна школа і Харківська психологічна школа [25], що активно займалися вивченням питань дитячої, вікової і педагогічної психології, дефектології, спираючись на педологічні і рефлексологічні ідеї. Через політичні репресії, пов'язані зокрема й з арештами провідного на той час практикуючого вченого-дефектолога І.Соколянського (1933р. та 1937 р. [2]), в Україні фактично були зупинені дефектологічні дослідження [25; 22]. Основними центрами експериментальних і теоретичних студій у галузі дефектології, генетичної і педагогічної психології залишилися науково-дослідні установи Москви і Ленінграда, які й формували загальнорадянський науковий дискурс у цій сфері.

Окремо зупинимося на відомостях, пов'язаних з діяльністю української науково-дослідної установи, що постала на початку 30-х років у Харкові і мала вивчати психолого-педагогічні проблеми фізично- і розумово аномальних дітей. У науковій літературі наявні суперечливі і неповні дані про час її заснування і точну назву. У дослідженнях М.Ярмаченка (1975; 2002), Віт.Бондаря і В.Золотоверх (2003) зазначено, що це був Інститут дефектології НКО УСРР і відкрили його у

1930 р.¹, а німецький дослідник Г.Хіллг (1997) та український В.Марочко (2003), посилаючись на архівні документи (зокрема на автобіографічні дані І.Соколянського) і свої результати аналізу джерел, стверджують, що Лікувально-педагогічний інститут фізичної дефективності (саме таку назву наводять ці науковці) було відкрито восени 1931 р. [23, с.10; 18, с.119]. Його директором призначили І.Соколянського.

Далі, як встановила дослідниця Л.Пригоровська (2012), вивчаючи за листуванням співпрацю видатного українського митця О.Довженка з І.Соколянським, Інститут проіснував лише до кінця 1933 р. [20], його закриття було пов'язане з першим арештом професора-дефектолога у грудні того ж року. У зв'язку з цими подіями в одному з листів О.Довженка до І.Соколянського є такі рядки: «Шкода, що знищили твій інститут. Ну та не падай духом... Всі великі вчені трималися на оптимізмі, на вірі в добро» [цит. за 20]. На те, що Інститут не поновив свою діяльність до початку Великої вітчизняної війни, вказують інші рядки з листа О.Довженка (за січень 1940 р.) до вихованки Івана Опанасовича – О.Скорохової, яка зверталася до нього по сприяння у відновленні роботи установи. Олександр Петрович переказав їй, що клопотався у Москві у декількох державних відомствах, одержав позитивні відповіді і просив поки ні до кого більше не звертатися з проханнями [20].

Отже, хоча у публікаціях з історії розвитку дефектології в Україні пишуть, що Інститут працював у 30-х роках, а «у січні 1944 р. переїхав до Києва» [8; 16, с.344], це спростовують переконливі історичні свідчення. Так само, як і твердження дослідника діяльності Харківської школи психології А.Ясницького про те, що в УРСР унаслідок численних реорганізацій науково-дослідних установ у Харкові з 1939 р. почав працювати Інститут дефектології [25], а з початком війни – припинив свою діяльність. Проте це не означає, що у 30-ті роки в Україні не проводилися наукові дослідження у галузі дефектології, однак вони не пов'язані з діяльністю розглядуваної наукової установи.

Ураховуючи наведені документально-історичні колізії, все ж нетривалу роботу Лікувально-педагогічного інституту фізичної дефективності² у трагічно-смутні 30-ті роки визначаємо як перший період його діяльності. За нашими дослідженнями архівних джерел другий період роботи закладу як самостійної одиниці за назвою Науково-дослідний інститут дефектології НКП УРСР відбувався протягом 1944-1954 рр., і припинився з січня 1955 р. внаслідок заходів влади з «поліпшення організаційної структури та усунення надмірностей у штатах адміністративно-управлінського апарату системи МО УРСР» [26] та об'єднання з УНДІПом. Третій період функціонування Інституту як самостійної науково-дослідної установи за назвою Інститут спеціальної педагогіки розпочався у 1993 р. і триває донині (з 2001 р. заклад має називу Інститут спеціальної педагогіки).

Оскільки другий період діяльності Інституту не відображений у сучасній українській історико-педагогічній науці, то постає потреба висвітлити його науково-методичний доробок, який тлумачимо одним з чинників розвитку зовнішньої диференціації шкільної освіти в Україні. Умовно, співвідносячись з ключовими напрямками наукової роботи установи, виділяємо у цьому періоді два етапи: перший – з 1944 р. по квітень 1948 р. (пошук стилю роботи), другий – до січня 1955 р. (конкретизація і формалізація діяльності).

Формулювання цілей статті... Метою статті є висвітлення ідей щодо індивідуалізації навчального процесу та заходів з їх утілення в шкільну практику, запроваджуваних співробітниками українського Науково-дослідного інституту дефектології на першому етапі другого періоду його діяльності – у 1944-1948 роках.

Виклад основного матеріалу... У сучасній українській психолого-педагогічній літературі відображенню шляхів розв'язання проблем вивчення й освіти дітей з відхиленнями у психофізичній сфері приділено достатньо уваги³, проте історико-педагогічний аспект питання

¹ Очевидно, дослідники використали мемуарні свідчення О.Скорохової [21], відомої талановитої сліпоглухонімої учениці І.Соколянського, яка навела не уточнену дату створення інституту – 1930 р.

² Нам поки що не вдалося знайти документальних свідчень про його роботу. Цілком можливо, що іншим дослідникам пощастить знайти їх.

³ Бондар В. І. Історія олігофренопедагогіки / В. І. Бондар, В. В. Золотоверх. – К. : Знання, 2007. – 375 с.; Покась В. П. Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917-2000) : [моногр.] / В. П. Покась. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 203 с.; Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних шкіл: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX-перша половина XX ст.) : [моногр.] / М. О. Супрун. – К. : Видавець ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 326 с.; Супрун М. О. Теорія і практика корекційного навчання дітей з обмеженими розумовими можливостями в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра пед. наук / М. О. Супрун. – К., 2008. – 42 с.; Таранченко О. Періоди становлення та розвитку системи спеціального навчання дітей зі зниженим слухом в Україні / Оксана Таранченко // Дефектологія. – 2006. – № 3. – С. 47–52.; Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки / автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра пед. наук / С. В. Федоренко. – К., 2012. – 42 с.; Шевченко О. Е. Підготовка вчителів-дефектологів в Україні у 20-х рр. XX ст. / О. Е. Шевченко // Дефектологія.

диференціації й індивідуалізації навчально-виховного процесу у закладах для таких дітей окремо не розглядався. Найістотнішим у нашому дослідницькому пошуку є те, що вперше вводимо у науковий обіг архівні матеріали фонду Ф.5128 «Научно-исследовательский институт дефектологии Министерства образования УССР. 1944-1954 гг.», що зберігаються у ЦДАВОвтаУ⁴ України, і репрезентують донині не розкритий внесок українських науковців у розвиток спеціальної – великою мірою високо індивідуалізованої – шкільної освіти. На наше переконання, діяльність такої наукової установи як Інститут дефектології за своєю суттю зорієнтована саме на індивідуалізацію психолого-педагогічних впливів, яких мають зазнати діти з порушеннями психічного, розумового або фізичного розвитку, аби допомогти їм у продуктивній соціалізації. Тому доцільно комплексно проаналізувати зміст його роботи й наукові результати.

Висвітлити науково-дослідну роботу НДІД можливо лише через уведення в науковий обіг архівних матеріалів – річних звітів, протоколів засідань ученої ради НДІД, доповідей науковців, їхніх доповідних про відрядження тощо, за якими можна визначити обсяг і тематику діяльності Інституту, а отже і виокремити ті питання, що пов'язані з реалізацією ідей індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу у спеціальних школах. Такий стан джерельної бази дослідження розглядуваної проблеми пояснюється надзвичайно мінімальною кількістю опублікованих співробітниками напрацювань, адже у повоєнний час (принаймні до початку 50-х років) видання, присвячені питанням дефектології, зокрема й розробки НДІД, в УРСР практично не друкувалися централізовано (за виключенням навчальних програм і підручників для спеціальних і допоміжних шкіл). Поодинокі брошури і статті наукових співробітників у педагогічних журналах («Радянська школа», «Українська мова в школі»), у газетах, а головне – самотужки розмножені Інститутом на склогографі науково-методичні матеріали, які надсилалися безпосередньо до спецшкіл, – це приклади оприлюднення результатів роботи науковців НДІД. Водночас, беручи до уваги скрутний у матеріальному і методичному забезпеченні роботи школи повоєнний період, вважаємо, що такі доробки були важливою допомогою практичним працівникам (про це в архівних документах є численні відгуки вчителів та вихователів спецшкіл [33; 37; 20]), більшість з яких не мала фахової підготовки).

Архівні дані свідчать, що науковці – психологи, педагоги, психіатри – після звільнення українських теренів у 1943-1944 рр. відповідно до наказу НКО УРСР № 203 [32, арк.1] у березні 1944 р. розпочали свою роботу у рамках Інституту дефектології у м. Києві. Як зазначалося у доповідній записці його директора І.Білоуса⁵ про діяльність установи у 1945 р. : «З 6 березня 1944 р. Науково-дослідний інститут дефектології⁶ за постановою РНК УРСР відновив роботу, а з 1945 р. розгорнув її» [33, арк.2].

Серед провідних завдань, висунутих перед співробітниками НДІД, були такі: «1. Розробляти питання теорії, історії і практики дефектології, наукові, науково-практичні, методичні матеріали. 2. Вивчати особливості психофізичного розвитку глухонімих, сліпих і розумово відсталих. 3. Розробляти основні принципи дидактики і методики навчально-виховної роботи в спецшколах. 4. Організувати методичну допомогу спецшколам України. 5. Організувати заходи у справі підвищення кваліфікації директорів, завучів, учителів. 6. Скласти програми, підручники, наукові посібники для спецшкіл. 7. Вивчати і популяризувати досвід роботи спецшкіл. 8. Вивчати функціональні порушення, а також порушення слуху й мови, спричинені травмами»⁷ [32, арк.1].

З наведених запланованих напрямів діяльності НДІД можна зробити попередні висновки. По-перше, якщо врахувати ієрархічність у переліку завдань, то питання індивідуалізації навчання і виховання дітей з психофізичними відхиленнями належало до першорядних у роботі науковців (див. завдання 2, 8), хоча технічні питання організації власне навчально-виховного процесу у спецшколах у відсотковому відношенні займали близько 70%. У цьому зв'язку наголосимо, що системне і науково обґрунтоване навчання та виховання дітей з вадами розвитку у середині 40-х років лише активізувалося, а загалом вітчизняне усистемлення навчальної роботи з такими дітьми нараховувало ледве 10-річний досвід. Початок його відліку припадає на 1931 р., коли Постановою колегії НКО УСРР від 10 серпня 1931 р. визначався термін введення в Україні обов'язкового навчання дефективних дітей 8-10 років [24].

По-друге, видається надмірним самий обсяг визначених до виконання завдань, особливо якщо взяти до уваги, що НДІД на той час був єдиною в Україні науковою установою (крім кафедри

– 2006. – № 3. – С. 43–46; Ярмаченко М. Д. Історія сурдопедагогіки : навч. посіб. / М. Д. Ярмаченко. – К. : Вид. об'єднання „Вища школа”, 1975. – 423 с.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОвтаУ України).

⁵ У дослідженнях з розвитку української дефектології прізвище І.Білоуса як директора НДІД не згадується, а стверджується, що протягом повоєнного періоду Інститут очолював М.Грищенко [16, с.344; 8; 22].

⁶ Далі – НДІД.

⁷ Тут і далі у цитуваннях збережено мову і пунктуацію оригіналу тексту.

дефектології Київського педагогічного інституту) такого профілю, а до його складу входило лише 22 особи, які працювали в одній кімнаті [35, арк.12] будинку по вул. Жилинській, 3-а [33, арк.1-2].

Доречно додати, що у 1944 р. у визволеному Києві знову почав працювати також УНДІП, а в жовтні 1945 р. з нього за ініціативою на той час професора Г.Костюка, і відповідно до постанови №1573 РНК УРСР від 1 квітня 1945 р. (за підписом М.Хрущова) виділився Інститут психології [31, арк.1-2]. Всі згадані науково-дослідні установи підпорядковувалися Наркомату освіти УРСР (з березня 1946 р. – Міністерству освіти УРСР⁸).

Таким чином, по-перше, попри матеріально-економічні труднощі воєнного часу державою було виділено кошти на поновлення й організацію науково-дослідної роботи у галузі шкільної освіти. По-друге, зазначимо, що у кількісному відношенні склад інститутів на 1 січня 1946 р. був таким: УНДІП – 90 чол.; НДІД – 23 чол. [28, арк.4], а на 1 січня 1948 р.: УНДІП – 95 чол.; НДІ психології – 52 чол.; НДІД – 22 чол. [29, арк.3], що свідчить не лише хоча й про незначне, але все ж скорочення штату Інституту дефектології, а й про його малочисленність порівняно з іншими науково-дослідними установами, яка не відповідала запланованому до виконання масштабу роботи та впливала на її якість. Водночас зауважимо, що до попередньо визначених у постанові НКО УРСР завдань діяльності новоствореного Інституту психології також входило «наукове опрацювання актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної і спеціальної (курсив – Н.Д.) психології» [27, арк.205], однак, як показують результати проведеного нами аналізу архівних і опублікованих даних про його діяльності у 1945-1950-х рр. (фонд № 5141 у ЦДАВОВтаУ України), такі питання не входили до річних тематичних планів.

Вивчення збережених в ЦДАВОВтаУ України перспективних планів науково-дослідної роботи українських педагогічних інститутів (крім Київського та Харківського) на 1950-1955 рр. теж свідчить про відсутність досліджень тематики зі спеціальної педагогіки [30, арк.11–197].

Отже, у перші повоєнні роки в УРСР науковою діяльністю у галузі дефектології найпослідовніше займався НДІД, який спочатку складався з б'юдділів – сурдопедагогіки (керівник П.Гусликий), тифлопедагогіки (керівник А.Ганджій), олігофренопедагогіки (керівник А.Кремінський), профнавчання (керівник І.Петрович), підготовки кадрів (педагогічно-медична консультація – керівник професор М.Перельмутер), логопедії (керівник Є.Перельмутер) [33, арк.11], а з 1947 р. мав 5 відділів, бо було скорочено відділ профнавчання [35, арк.1].

Який контингент дітей з особливими потребами охоплювала діяльність НДІД УРСР? Якщо до початку Великої Вітчизняної війни у республіці працювало 136 спеціальних шкіл, де навчалося 14595 дітей (83 школи глухонімих (9419 дітей), 17 шкіл незрячих (957 дітей), 27 шкіл для розумово відсталих (3049 дітей), 1 школа для оглухлих (180 дітей), 1 школа для слабозорих (60 дітей), 3 школи для дітей з розладами мови (252 дитини), 4 школи з особливим режимом (678 дітей) [9, с.5], то на 1949-1950 н/р. поновили свою роботу 85 спецшкіл, де навчалося 9502 учні (48 шкіл глухонімих (5637 дітей), 14 шкіл незрячих (1031 дитина), 22 допоміжні школи (2809 дітей) [там само, с.6]. Однак залишалася значна кількість дітей, не охоплених необхідним навчанням.

З доповідної про діяльність НДІД у 1945 р. [33] можна висувати, що за структурою і спрямуванням роботи Інститут у той час був подібний до лікарсько-педагогічних кабінетів (ЛПК), бо поряд з завданням розробляти теоретико-практичні питання відповідно до окремих гілок дефектології, охоплював роботу з діагностування дітей, консультації батьків і працівників у галузі дефектології, займався прискороною підготовкою кадрів для спеціальних і допоміжних шкіл. Зокрема досвідчений фахівець у галузі дитячої патології професор М.Перельмутер здійснював не лише обстеження і діагностування дітей з психофізичними вадами зі спецшкіл, та дітей, які не встигають у навчанні у масовій школі (наприклад, загальна кількість обстежених у 1946 р. – 75 осіб. [34, арк.7], у 1947 р. – 123 особи [35, арк.9], у 1948 р. – 150 осіб [36, арк.10]), а й проводив консультації для батьків таких дітей, хоча через брак приміщення, обладнання, помічників не мав змоги організувати належне корекційне лікування.

Починаючи з 1945 р. НДІД неодноразово надсилав до НКО УРСР, а потім до Міністерства освіти УРСР проекти організації при Інституті педагогічної клініки [33, арк.18], де мали бути окремі класи для дітей психоневротиків, логопатів-олігофренів, імбецилів, дошкільників-олігофренів, глухих-олігофренів (кожен – на 10 осіб) та група сліпоглухонімих (на 5 осіб). Такий підрозділ мав би забезпечити більш глибоко диференційований підхід у роботі з аномальними дітьми, що було притаманно у 20-ті роки діяльності ЛПК. Однак ця ініціатива у повоєнні роки не була реалізована.

Про напрями роботи науковців можна скласти думку, ознайомившись з тематикою їхніх досліджень. Так, з річного звіту про виконану НДІД науково-дослідну роботу у 1945 р. з'ясовуємо, що зусиллями співробітників склогографічним способом було видано (частково – у 1946 р.) 6 підготовлених збірок науково-методичних матеріалів за такою тематикою: «Підвищення фахового

⁸ Далі – МО УРСР.

рівня працівників спецшкіл», «Підсумки і завдання роботи спецшкіл на 2-ге півріччя 1945 р.», «Особливості роботи спецшколи», «Усні обчислення в школі сліпих», «Техніка дотикового читання», «Організація навчально-виховної роботи з розумово відсталими дітьми», «Школа сліпих улітку», «Роль наочності у розвитку мислення розумово відсталої дитини», «Методичні поради до навчання грамоти за системою Брайля», «Планування навчально-виховної роботи в допоміжній школі», «Організація виконання домашніх завдань у допоміжній школі», «Постановка і корекція звуків у глухих» [33, арк.16–17].

У фондах бібліотеки ДНПБ імені В.О.Сухомлинського вдалося знайти деякі примірники зазначених збірок, що у 1945–1947 рр. мали загальну назву «Вісник дефектології». Так у збірці №69 за 1945 р. на прохання учителів-сурдопедагогів було вміщено науково-методичні вказівки (обсягом понад 2 друкованих аркуші машинопису) І.Білоуса, присвячені постановці і корекції звуків у глухих дітей «Нариси з постанови і корекції звуків у глухих», що були стислим викладом його книги «Першопочаткове навчання в школі глухих (постановка і корекція звуків)» (1939 р.). О.Смалюга склав аналітичні відомості «Про підсумки річної роботи спеціальних шкіл». Також у збірнику наводилася анотація про розроблену співробітником Інститут В.Гергелем машинку для письма шрифтом Брайля та у рубриці «Консультація» подавалися розлогі відповіді на висловлені у листах запитання практичних працівників [3].

Серед машинописних, розмножених на склогографі у 1946 р. і надісланих у спецшколи України матеріалів (300 примірників) у річному звіті НДІД за цей рік згадуються збірки «Вісника дефектології», присвячені вивченню й аналізу успішності учнів спецшкіл України з української і російської мови, налагодженню логопедичної роботи, організації літніх форм роботи з дітьми, рекомендації «На допомогу вчителю школи сліпих», «На допомогу вчителю школи глухонімих», «На допомогу батькам глухої дитини», «На допомогу батькам сліпої дитини», «На допомогу батькам розумово відсталої дитини», «На допомогу інвалідам Великої вітчизняної війни, які загубили мову й слух» [34, арк.7–8].

Аналіз змісту збережених у фондах ДНПБ імені В.О.Сухомлинського збірників №3(8) і №5(10) за 1946 р. показує, що за дорученням МО УРСР співробітники НДІД здійснювали інспектування спеціальних шкіл (Київ, Одеса, Харків, Миколаїв, Ворошиловград) з метою не лише визначити стан навчального процесу в них, а й «надати допомогу учителям для ліквідації недоліків у роботі» [4].

Важкими наслідками воєнного лихоліття (бомбардування, споглядання смерті і травмувань, голодування тощо) стало значне збільшення кількості психологічно травмованих дітей, у яких виникали різноманітні мовні порушення. Для допомоги їм потрібна була спеціалізована логопедична служба. На виконання наказу №2021 від 16 квітня 1946 р. МО УРСР «Про поновлення логопедичної роботи на Україні» [5] НДІД розробив і видав науково-методичні матеріали з організації роботи логопедичних пунктів і кабінетів допоміжних шкіл, розпочав вивчення й узагальнення досвіду логопедичної роботи. Зазначену постанову і заходи з її виконання тлумачимо як поглиблення індивідуального підходу до навчально-виховної роботи з дітьми, оскільки спеціалізована корекційна психолого-педагогічна допомога була спрямована на вивчення, виокремлення й індивідуальні заняття з заїками, сигматиками (шепеляві), ротатиками і параротатиками (вади вимови звуку «р»), ламбдатиками (вади вимови звуку «л»), тобто сприяла задоволенню індивідуальних життєвих і освітніх інтересів дітей з вадами розвитку мовлення. За матеріалами М.Грищенка на 1950-й рік в УРСР діяло 40 логопедичних пунктів (5 – у Києві, 3 – у Дніпропетровську, 4 – у Харкові, 3 – в Одесі, 3 – у Сталіно, нині Донецьк і т.д.) [9, с. 7].

Архівні дані свідчать, що у 1947 р. співробітниками НДІД було підготовлено і розмножено склогографічним способом наступні 6 збірок «Вісника дефектології» [35, арк. 6], що містили аналітичні матеріали вибіркової перевірки успішності учнів спецшкіл (10 шкіл) з мови і арифметики, науково-методичні матеріали про навчання грамоти розумово відсталих дітей, з обміну досвідом навчання глухонімих і розумово відсталих учнів, здійснення виховної роботи і реалізації трудового навчання у спецшколах.

У висвітленні істотних аспектів діяльності НДІД, відображених у знайдених збірках №1-6 (14-19) за 1947 р., зупинимося лише на піднятій науковцями проблемі підготовки учнів спецшкіл до дорослого життя – на професійному навчанні, якому було присвячено багато матеріалів: «Трудове навчання в молодших класах допоміжної школи» (№2), «Доступність професій для різних категорій дефективних дітей», «Урок з професійного навчання (столярна, слюсарна і швацька справа)», «Планування роботи викладача професійного навчання», «Облік роботи і оцінки з професійного навчання», «Наочність в шкільній майстерні» (№6, автор всіх зазначених статей – І. Петрович), «Основи ручної і машинної праці (на допомогу викладачам швацької справи)» (№6, автор - викладач Черкаської допоміжної школи О.Генріхсен) [6].

⁹ Інших збірників за 1945 р. знайти не вдалося.

Таку увагу до професійного навчання у спецшколах можна пояснити, якщо взяти до уваги наступне: з приводу доцільної організації профнавчання учнів до МО УРСР і НДІД надходило чимало листів від керівників і учителів спецшкіл, від РайВНО і ОблВНО, оскільки були встановлені негативні факти, коли «окремі школи захоплюються комерційною стороною, і, посилаючись на виконання промфінплану, відсовують на другий план професійне навчання учнів» [7]. Водночас, як зазначено у «Віснику дефектології», «у деяких школах, навпаки, професійне навчання має надто академічний характер, і учні, навчаючись якійсь професії, нічого не виробляють. Добір професій для учнів і розподіл по шкільних майстернях проводиться механічно без обліку заінтересованості учнів тощо. <...> У переважній більшості викладачі (інструктори) професійного навчання не мають відповідної підготовки з основ загальної педагогіки, а також з спецпедагогіки... . Значна кількість інструкторів також немає достатньої фахової підготовки і не спроможні підготувати учнів за 3-4 розрядом тарифної сітки. Трудовлаштування випускників спецшкіл організовано незадовільною. В окремих школах спостерігається, що за рахунок часу, відведеного на професійне навчання, виконуються різні господарчі роботи. Як загальне явище, домоводство виконується за рахунок годин, відведених на професійне навчання» [7].

Зацитована пояснювальна записка до проекту «Положення про професійне навчання в спеціальних школах для глухонімих, сліпих і розумово відсталих дітей», розробленого в НДІД, висвітлює гостроту проблеми і доводить, що науковці Інституту виконали важливе завдання щодо організації трудової соціалізації дітей з вадами психофізичного розвитку. Завданням спецшкіл визнавалася необхідність «навчити учнів основним трудовим процесам, спільним для всіх спеціальностей, і підготовувати практично до обраної професії з тим, щоб учні були здатні стати в майбутньому майстрами певної спеціальності» [там само, с.1].

Залишаючи ґрунтовний аналіз розробленого НДІД проекту положення для окремої статті, зазначимо лише засади, на яких мало відбуватися професійне навчання в спецшколах: «При визначенні профілів шкільних майстерень, видів праці і професій, яких слід навчати учнів, треба виходити з таких принципів: відповідність видів професій окремим типам спеціальних шкіл, вікові дітей і їх здібностям; сприяти загальному фізичному і розумовому розвитку учнів; потреба в кадрах для місцевої промисловості і сільського господарства» [там само, с.2]. У контексті індивідуалізації навчально-виховного процесу важливим вважаємо виокремлення в розділі «Комплектування груп для роботи у шкільних майстернях» проекту такого пункту: «Талановиті учні з музики і співу (сліпі), малярства і скульптури (глухонімі) забезпечуються навчанням в гуртках чи індивідуально і від праці в шкільних майстернях звільняються» [там само, с.6].

Підготовкою наведених збірників і окресленими видами роботи наукова діяльність НДІД у 1944-1947 рр. не обмежувалася. У 1945 р. науковці розробляли: програми з усіх предметів для навчання дітей з різними типами вад – для глухих, сліпих, розумово відсталих [33, арк.3]; підручники – читанки для 2-5-х класів допоміжної школи, з природознавства для 4-6 класів і читанки для 1-2-го і 5-го класів шкіл глухонімих, підручники для шкіл сліпих¹⁰ [33, арк.4]. У 1946 р. було підготовлено навчальні програми для дітей-алаліків та імбецилів [34, арк.7].

Дивовижним видається твердження річного звіту за 1946 р., що науковці НДІД за рік «склали 19 підручників для спецшкіл: 8 для допоміжних шкіл, 6 – для шкіл глухонімих, 5 – для шкіл сліпих» [34, арк.7]. Деякі пояснення зазначених фактів щодо обсягу напрацьованих вчених можна знайти, вивчаючи протоколи засідань ученої ради НДІД. Наприклад, як наголосив на засіданні від 19 лютого 1945 р. у своїй «керівній вказівці» щодо підготовки навчальних програм завідувач сектором спецшкіл НКО УРСР І.Рибалко, «їх треба своєчасно виконати і щоб було менше розходжень з відповідними програмами РСФСР» [37, арк.4]. Отже, були російські зразки, які можна було використати, та ще й якомога «ближче до тексту». Щодо підручників, то деякі з них дійсно побачили світ (наприклад, у 1945 р. «Читанка» для 2-го, 4-го класів допоміжної школи (О.Смалюга), «Арифметика для шкіл глухонімих» (П.Гуслистый), «Читанка для 1-го класу шкіл глухонімих» (Б.Хитрик) [27, арк. 120], у 1946 р. – «Читанка» для 3-го, 4-го класів допоміжної школи» (О.Смалюга), у 1947 р. – «Книга для читання. 1-й клас шкіл глухонемых» і «Книга для читання. 2-й клас шкіл глухонемых» (Б.Хитрик, П.Гуслиста), «Збірник арифметичних задач і вправ (для 3-го класу шкіл глухонімих)» (П. Гуслистый) [35, арк. 4], його ж «Збірник арифметичних задач і вправ (для підготовчого класу шкіл глухонімих)», «Збірник арифметичних задач і вправ для 5-го класу шкіл глухонімих» . Однак кількість (а подекуди і якість) навчальних книг не задовольняла попит учителів-споживачів.

За нашими міркуваннями, згадані підручники були результатами авторських напрацьованих ще передвоєнних років. На цю думку наводить кілька фактів: наприклад, за бібліотечними каталогами встановлено, що вперше «Читанка» О.Смалюги надрукували у 1938 р., а в 1946 р. відбулося її 4-е

¹⁰ У документі не зазначено, з яких саме предметів.

видання (усього до 1964 р. побачило світ 11 видань); «Читанка» П.Гуслистого і П.Гуслистої для 6-го класу шкіл глухонімих вперше вийшла у 1939 р. Іншого плану свідчення містить протокол №3 засідання вченої ради НДІД від 14 березня 1948 р., де записано, що директор І.Білоус у 1946 р. видав працю, написану і опубліковану ще у 1940 р., і він визнав, що «переписував власні роботи» [39, протокол №3, арк.6–8].

Скласти думку власне про експериментально-дослідну роботу НДІД можна з таких відомостей, що збереглися у текстах протоколів засідань вченої ради. Так 7.09.1945 р. було заслухано доповідь старшого наукового співробітника Інституту фізіології ім.І.Павлова АН СРСР Б.Шейбехмана з «Покращення голосу і звуків у глухих дітей за допомогою акустичних методів», в якій висвітлювалися результати експериментування за англійською методикою вивчення і розподілу дітей на 3 групи залежно від ступеня їхньої глухоти (тотально глухі, із залишками слуху, оглохлі) у Тимківській школі глухих¹¹ [37, протокол №13, арк.20-21]. Разом з ним там само проводив експеримент і старший науковий співробітник НДІД Б.Хитрик, який, узагальнюючи дані про читання глухими з обличчя з використанням мікрофону, зазначив: «Для дослідження узяли слова і речення, подібні за артикуляцією і аналогічні за значенням. Встановлено, що при знаходженні важких звуків у різних частинах слова одержано відмінні, ніж під час читання з мікрофоном, ефекти. Після експерименту нормальний голос було одержано у всіх 22 учнів (а до експерименту – у 8), у 15 учнів з 17 з'явився звук «р», більшість почала розмовляти з інтонаціями. Однак основну роль відіграє не апарат, а методика»¹² [там само].

Якщо у 1945 р. могло відбуватися вільне і відкрите використання зарубіжних наукових досягнень, то, починаючи з серпня 1946 р.¹³, а особливо після промови А.Жданова у січні 1948 р.¹⁴, через розгорнуту владою кампанію боротьби з космополітизмом у суспільному житті, який став поєднанням антисемітизму і боротьби з «низькопоклонством» перед західною культурою, почалася активна критика буржуазних здобутків Заходу у всіх сферах.

Ми згадали про соціально-політичне тло дійсності наприкінці 1940-х років, бо серед критичних зауважень на адресу НДІД вже на початку 1948 р. було вказано і на наявність у його роботі «ознак низькопоклонства» [39, протокол №1, арк.1]. Спираючись на архівні дані, можна стверджувати, що з кінця 1947 р. НДІД зазнав з боку влади гострої критики у дусі доби – «за незадовільну роботу над піднесенням ідейно-політичного рівня, над вивченням праць Сталіна, за малу кількість зв'язків зі школою» [39, протокол № 3, арк.20]. За результатами перевірки результатів діяльності НДІД у 1947 р. було видано наказ Міносвіти УРСР, де зазначено, що «план роботи Інституту не здійснюється протягом 3-х років і наукова робота йде на низькому рівні» [39, протокол №1 арк. 1]. Через недоліки в роботі НДІД І.Білоуса звільнили з роботи, а директором НДІД з квітня 1948 р. призначили М.Грищенка, відповідального працівника МО УРСР [39, протокол №4, арк.1–2]. Його прихід на посаду директора НДІД ознаменував початок другого етапу у діяльності установи і зміну акцентів у науковій роботі, зокрема ключовим питанням стала підготовка та вдосконалення підручників.

Висновки... У повоєнні роки Науково-дослідний інститут дефектології був в УРСР єдиною установою, яка здійснювала кваліфікований науковий супровід розвитку мережі і системи спеціальної освіти, сприяла формуванню наукової школи дефектології на українських теренах. У 1944-1948 рр. співробітники НДІД у складних повоєнних умовах (зокрема щодо фінансування організації наукових пошуків) зробили внесок у забезпечення роботи спеціальних шкіл України необхідними навчальними програмами і підручниками, хоча у цей час продовжував існувати істотний брак навчальних книг. Надзвичайно затребуваними шкільною практикою були створені науковими співробітниками різноманітні методичні розробки і рекомендації з навчання і виховання різних категорій дітей з психофізичними вадами. В обставинах нестачі навчально-методичної літератури і наявності великої кількості не фахових практиків у спецшколах напрацювання Інституту, тиражовані склогографічним способом, були «швидкою терміною допомогою» школі, так само, як і відвідування науковцями спецшкіл для консультування вчителів і вихователів.

Вивчаючи стан навчально-виховного процесу в школах, співробітники ініціювали важливі зрушення з поглиблення диференціації дітей з психофізичними вадами, що посилювало індивідуалізацію освіти (поновлення роботи класу для слабозорих дітей при школі №57 м.Києва і

¹¹ З брошури М.Грищенка [9] відомо, що ця школа для глухонімих знаходилася у Чернігівській області.

¹² У перекладі з російської мови збережено стиль викладу, однак рукописний текст не чіткий, чорнила бліді, записаний уривками.

¹³ Поява постанови ЦК ВКП (б) від 14 серпня 1946 р. «Про журнали «Звезда» і «Ленінград», де засуджувалися «ряд творів, пройнятих духом низькопоклонства перед усім іноземним» [Збірник керівних матеріалів про школу. – К. : ДВУ «Рад.школа», 1950. – С. 122].

¹⁴ У цій промові було вперше вжито горезвісний вислів «безрідний космополітизм» і дано поштовх до розгортання репресивних заходів по відношенню до творчої інтелігенції, переважно єврейської національності [Борьба с космополитизмом // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ru.wikipedia.org. Зчитано 28.08.2013].

відкриття кількох подібних класів в інших містах України» [40, протокол №6, арк. 13]; складання навчальних програми для шкіл і класів глухих дітей-переростків [40, протокол №15, арк.47], для дітей-алаліків, для логопедичних кабінетів); піднімали питання необхідності диференціації глухих дітей на 4 категорії – глухі, туговухі, пізно оглухлі і діти з рештками слуху [40, протокол №15, арк. 48] і внесення відповідних змін у навчальний процес.

Крім позитивних висновків про роботу НДІД на розглядуваному етапі доводиться констатувати й фактичну відсутність експериментально-дослідної роботи, яка мала б становити осердя наукових пошуків. З одного боку, через підпорядкованість Інституту Міністерству освіти УРСР він мав скеровувати свої пошуки, орієнтуючись не внутрішні потреби дефектології як науки, а на директивно визначені державою нагальні запити шкільної практики. З другого – потенційно науковий склад установи не мав необхідних умов і здатності виконувати серйозні експериментальні дослідження. Слід також урахувувати посилення у цей час ідеологічно-репресивного тиску на інтелігенцію у руслі запобігання «низькопоклонству перед Заходом» і культивування боротьби з космополітизмом, що значно сповільнило розвиток психолого-педагогічних досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандурівський І. Всеукраїнський Державний Інститут Охорони Здоров'я / І. Бандурівський // Шлях освіти. – 1929. – № 8–9. – С. 138–142.
2. Басилова Т. А. О Соколянском и его методах обучения глухих и слепоглухих детей, интересовавших Выготского / Т. А. Басилова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [kip_2006_n3_Basilova.pdf](#). Foxit Reader
3. Вісник дефектології : зб. науково-методичних матер. для спеціальних шкіл. – № 6. – 1945. – К. : НДІ дефектології НКО УРСР. – 74 с.
4. Вісник дефектології : зб. науково-методичних матер. для спеціальних шкіл. – № 3(8). – 1946. – К. : НДІ дефектології НКО УРСР. – 36 с.
5. Вісник дефектології : зб. науково-методичних матер. для спеціальних шкіл. – № 5(10). – 1946. – К. : НДІ дефектології НКО УРСР. – 94 с.
6. Вісник дефектології : зб. науково-методичних матер. для спеціальних шкіл. – № 1(14)–6 (19). – 1947. – К. : НДІ дефектології НКО УРСР.
7. Вісник дефектології : зб. науково-методичних матер. для спеціальних шкіл. – № 4(18). – 1947. – К. : НДІ дефектології НКО УРСР.
8. Гладуш В. А. До питання періодизації розвитку післядипломної освіти дефектологів в Україні (друга половина ХХ – поч.ХХІ ст.) / В. А. Гладуш [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [fkspp.at.ua/konf/Uch2/5.pdf](#)
9. Грищенко М. М. Невпинно підносити якість роботи спеціальних шкіл / М. М. Грищенко. – К., МО УРСР, НДІ дефектології, 1950. – 43 с.
10. Дічек Н. Диференціація навчання як проблема розвитку вітчизняного шкільництва в імперську добу (80-ті рр.ХІХ ст-до 1917 р.) / Н. Дічек // Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти : зб. наук. праць / за ред. В. Кременя, Тадеуша Левовицького, С. Сисоевої. – К.-Хмельницький, 2011. – С. 232–241.
11. Дічек Н. П. Диференційований підхід до навчального процесу: спроба ретроаналізу / Наталія Дічек // Шлях освіти. – 2011. – № 4. – С. 28–33.
12. Дічек Н. П. Внесок Київського лікарсько-педагогічного кабінету у реалізацію диференційованого підходу до організації дитинства у 20-ті рр. ХХ ст. / Наталія Дічек // Шлях освіти. – 2012. – № 3. – С. 40–46.
13. Дічек Н. П. Внесок Одеського лікарсько-педагогічного кабінету у реалізацію диференційованого підходу до організації дитинства в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. / Наталія Дічек // Іст.-педагогічний альманах. – 2012. – № 2. – С. 80–86.
14. Дічек Н. П. Прояви диференційованого підходу до організації дитинства в Україні у 20-ті роки ХХ ст. / Н. П. Дічек // Педагогіка і психологія. – 2012. – № 3. – С. 38–46.
15. Дічек Н. П. Лікарсько-педагогічні кабінети як провідники ідей реформування педагогічного процесу в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : [моногр.] / за ред. Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Світлани Сисоевої. – К. : ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. – С. 429–454.
16. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
17. Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии IV созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х. : Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 75 с.
18. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / Василь Марочко, Гьотц Хілліг. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.
19. Петровский А. В. История и теория психологии / Петровский А. В., Ярошевский М. Г. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1996. – 416 с.
20. Пригоровська Л. До питання про співпрацю О. П. Довженка з подвижниками дефектології / Л. Пригоровська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=84](#)
21. Скороходова О. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / О. Скороходова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [lib.rus.ec/b/325391/read](#)

22. Таранченко О. Періоди становлення та розвитку системи спеціального навчання дітей зі зниженим слухом в Україні / Оксана Таранченко // Дефектологія. – 2006. – № 3. – С. 47–52.
23. Хиллиг Г. Прометей Макаренко и «главбоги» педолимпиа: Соколянский, Залужный, Попов: Opuscula Makarenkiana / Гетц Хиллиг. – Марбург, 1997. – 154 с.
24. Шевченко О. Е. Підготовка вчителів-дефектологів в Україні у 20-х рр. ХХ ст. / О. Е. Шевченко // Дефектологія. – 2006. – № 3. – С. 43–46.
25. Ясницкий А. Харьковская психологическая школа / А. Ясницкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ru.wikipedia.org/wiki/Харьковская_психологическая_школа
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВтаУ України), ф. Р-2, оп. 9, спр. 105, 201 арк.
27. ЦДАВОВтаУ України, ф.166, оп.15, спр.54, 234 арк.
28. ЦДАВОВтаУ України, ф.166, оп.15, спр.69, 25 арк.
29. ЦДАВОВтаУ України, ф.166, оп.15, спр.263, 9 арк.
30. ЦДАВОВтаУ України, ф.166, оп.15, спр.821, 197 арк.
31. ЦДАВОВтаУ України, ф.5141, оп.1, спр.1, 1 арк.
32. ЦДАВОВтаУ України, ф. 5128, оп.1, спр.1, 1 арк.
33. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.6, 35 арк.
34. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.15,13 арк.
35. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.22,12 арк.
36. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.30, 20 арк.
37. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.7, 23 арк.
38. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.20, 48 арк.
39. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр. 27, 88 арк.
40. ЦДАВОВтаУ України, ф.5128, оп.1, спр.40,86 арк.

Аннотация

Н.П.Дичек

Развитие специальной школы в Украине как проявление внешней дифференциации среднего образования: научно-методическое сопровождение в 1944-1948 гг.

В контексте индивидуализации учебно-воспитательного процесса впервые на основе архивных источников представлен вклад в 1944-1948 гг. Научно-исследовательского института дефектологии Министерства просвещения УССР в развитие школ для детей с особыми потребностями. Освещена тематика и научная продукция сотрудников (методические рекомендации, учебные программы и учебники для различных типов специальных школ), их влияние на углубление дифференцированного подхода к диагностированию и обучению детей с недостатками психофизического развития. На основе учета политико-идеологических особенностей исторического времени рассмотрены положительные черты деятельности учреждения (изучение работы специальных школ и необходимая методическая помощь их учителям) и недостатки (отсутствие экспериментально-научных исследований). Использование ранее неизвестных фактов дало возможность ввести в научный обиход уточненные данные о функционировании Института.

Ключевые слова: дети с отклонениями в психофизическом развитии, детская дефективность, индивидуальный подход, дифференциация специальных школ, вспомогательные школы, логопедическая помощь

Summary

N.P. Dichek

Development of the Special School in Ukraine as the Expression of External Differentiation of Secondary Education: Methodological Accompaniment in 1944-1948

In the context of individualization of educational process for the first time on the basis of the archived sources was discovered the contribution in 1944-1948 of the Scientific and Research defectology institute of the Ministry of education of USSR in to development of schools for children with the special necessities. Subjects and scientific products of workers (methodical recommendations, teaching programs, textbooks), their influence on deepening of the differential approach to diagnostics and education of children with defects of psychophysical development. Taking into account the political and ideological features of historical time the positive lines of establishment's activity (study of work of the special schools and methodical help to their teachers) and shortcomings (absence of experimental and scientific researches) are considered. The usage of earlier unknown facts gave an opportunity to enter into scientific everyday life the refined data about functioning of Institute.

Key words: children with psychophysical development, child's anomalous, individual approach, differentiation of the special schools, subsidiary schools, , logopaedic help.

Дата надходження статті: «10» жовтня 2013 р.